

Г.Г.ЄФІМЕНКО*

КОМУНІЗМ vs. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1917–1938 рр.): СПРИЯННЯ, ПОБОРЮВАННЯ ЧИ ВИМУШЕНЕ ЗАМИРЕННЯ?

У статті аналізується проблема українського націєтворення в радянській Україні в міжвоєнний період. Автор наголошує на відмінності гасел і програмових засад Комуністичної партії від практичної діяльності її вождів та дає пояснення причин цього, відзначаючи модернізаційну складову політики Кремля як один із чинників успішності комунізму та вагомий фактор націєтворення. Особлива увага звертається на кардинальну зміну у ставленні більшовицького центру до України, уперше означену наприкінці 1920 р. На прикладі української діаспори РСФФР простежується ставлення Кремля до «українського питання» за умов, коли українці не становили титульну націю.

Останнім часом поширюється теза про те, що «Україну створили більшовики». Цьому сприяє недооцінка аналізу впливу комунізму на націєтворчий процес у радянській Україні. Поза увагою залишаються кардинальні зміни у ставленні комуністичного центру до «українського питання», що відбулися протягом 1920 р. Тим часом ці зміни, сприяючи перемозі більшовиків у громадянській війні, значною мірою зумовили зигзаги в національній політиці Кремля, які існували як у міжвоєнний період, так і пізніше.

Різні погляди на одну й ту ж подію – закономірне явище. Однак дискусії не мають змістовного характеру, якщо не домовитися про однаковий підхід до термінології. Тож перед тим, як приступити до аналізу проблеми, доцільно визначити основні поняття, що використовуватимуться у статті. Перше й ключове з них – *націєтворення*. Ми розглядаємо націю як модерне утворення, але таке, що має коріння в домодерній (аграрній) добі. Хронологічний період, який аналізується у цій статті, є найбільш насиченим етапом у націєтворенні. Слушним видається судження Е.Сміта: «Якщо нації модерні, принаймні як масові явища, легітимізовані націоналістичною ідеологією, вони великою мірою завдячують своєю теперішньою формою і характером етнічним узам, які існували до того, і які тягнуться від раніших етносів на відповідній території»¹. У цьому дослідженні увага зосереджується тільки на українському націєтворенні. Такий наголос – далеко не зайвий, оскільки дії компартійної влади в УСРР/УРСР міжвоєнного періоду дають підстави досліджувати вплив (чи спроби впливу) комунізму на націєтворення не лише українців, а й інших, менш чисельних етнічних спільнот республіки: молдаван, болгар, євреїв, поляків.

Друге поняття – *комунізм*. У «Маніфесті комуністичної партії» К.Маркс та Ф.Енгельс відзначали: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»². Ця ідея була засадничою і для більшовицького керівництва. На практиці вона проявилася у знищенні

* Єфіменко Геннадій Григорійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

¹ Сміт Е. Нації та націоналізм в глобальну епоху. – К., 2006. – С.85.

² Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії // *Іх же*. Вибрані твори в 2 т. – Т.1. – К., 1955. – С.8.

приватних власників. Однак, як у відомій п'єсі Є.Шварца «Дракон», убити жорстокого Дракона не досить для того, щоби зробити людей вільними. У цьому разі йдеться про те, що знищення реального власника не означало знищення тієї приватної власності, якою він володів. Не означало воно й перетворення власності на колективну. Більш детально на проблему так і не здійсненого переходу до колективної власності звертає увагу С.Кульчицький³. Ми лише відзначимо, що ніким так і не було запропоновано механізму трансформації приватної власності в колективну. Тоді як лише панування колективної власності могло призвести до створення такого суспільства, яке (за визначенням К.Маркса) «зможе написати на своєму прапорі: "Кожний по здібностям, кожному по потребах"»⁴. При цьому К.Маркс, а слідом за ним і його прихильники, визнавали необхідність існування перехідного періоду, за якого мало діяти правило: «Кожний окремий виробник одержує від суспільства після всіх відрахувань рівно стільки, скільки дає сам йому»⁵. Вінець еволюції людства по-марксистськи, тобто суспільство загального благоденства, багатьом марксистам здавався реально досяжним, причому в недалекій перспективі.

Комуністична утопія мала могутній мобілізаційний потенціал, підвищенню якого сприяли ті риси комунізму, які ріднили його з релігією – поборюючи останню як «опіум для народу», комунізм сам значною мірою став таким «опіумом». А.Безансон наводить приклад із французького досвіду перших повоєнних років: «Питання про радянські табори, яке Давід Руссе порушив незадовго до початку 1950 р., сприйняли як скандальне. Сартрові було неважко довести, що, оскільки з погляду філософії концепція табору суперечить концепції соціалізму, табори не могли існувати»⁶.

Комунізм завжди знайде своїх захисників, які будуть списувати його «темні плями» на «несправжність» наявних прикладів комуністичної практики. І це незважаючи на те, що в багатьох країнах компартії мали необмежені владні повноваження для втілення у життя комуністичних ідей, а у самому марксистсько-ленінізмі формально визнавалося положення «практика – критерій істини». Свідомо уникаючи дискусії на цю тему, зауважимо, що саме практика, тобто втілення теоретичних засад комунізму, найбільш безпосереднім чином впливала на українське націстворення. Відповідно, при аналізі того періоду, коли всі важелі влади перебували в руках керівництва партії, *саме політична практика* більшовиків мається на увазі під терміном *комунізм*. До цього комунізм існував винятково на рівні концепції, план практичних заходів із втілення якої було викладено В.Леніним у квітні 1917 р.

Початок комуністичної практики в Україні датується весною 1919 р. У найбільш відвертих формах вона виявилася під час двох комуністичних штурмів – 1918–1920 рр. (в Україні – 1919–1920 рр.) та 1929–1932 рр. Визначальною рисою обох були спроби ліквідації ринку.

³ Кульчицький С. Історичний вимір приватної і колективної форм власності // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С.42–55; Марксизм як традиція і перспектива // Україна модерна. – К., 2009. – Ч. (14) 3. – С.13–20.

⁴ Маркс К. Зауваження до програми Німецької робітничої партії // Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори в 2 т. – Т.2. – К., 1955. – С.15.

⁵ Там само. – С.13.

⁶ Безансон А. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. – К., 2007. – С.21.

Більшовицькі керманічі малювали привабливу картину комуністичного майбутнього. Однак вони своєчасно усвідомили, що відвертість у популяризації *методів* комуністичного будівництва могла їм зашкодити. Тому окремо творилася «зовнішня» ідеологія, з допомогою якої торувалися підготовчі шляхи такого будівництва. Національне питання займало в ній важливе місце. Саме національні гасла, які не завжди відповідали, а то й прямо суперечили стратегічному баченню майбутнього розв'язання національного питання («злиття націй»), стали тим визначальним чинником, який зробив комунізм в очах більшої частини активних діячів українського національно-визвольного руху «меншим злом» порівняно з іншими можливими варіантами.

Для розуміння причини популярності комунізму необхідна важлива заувага: в підросійській Україні абсолютна більшість українських національно-орієнтованих діячів на початку ХХ ст. була охоплена ідеєю соціалізму, причому – в його змістовно російському варіанті. Ця російськість пояснюється тим, що молоді українські соціалісти перебували у «силовому полі» російської, і, як тоді здавалося, прогресивної суспільно-політичної думки. Водночас «соціалістичність» українського національно-визвольного руху значною мірою мала національне коріння. Головною причиною цього слід визнати погляд на українців як «безбуржуазну» націю. М.Шаповал, який був одним із найбільш впливових українських есерів, писав із цього приводу: «Українська нація у своїй подавляючій більшості займає місце пригнобленої кляси, над котрою панують чужо-національні кляси – такий об'єктивний факт, з яким мусимо всі числитись. Цей факт мусить бути одправною точкою в усіх наших політичних, міжнародніх, господарських, культурних і яких собі хочете концесіях»⁷.

Чому комунізм виявився переможцем?

Історики української діаспори, а за ними й чимало сучасних науковців, розглядали комуністів-більшовиків переважно як зовнішню силу, яка хоч і користувалася впливом у суспільстві, проте була відверто ворожою державницьким прагненням українців. Таку позицію влучно охарактеризував видатний український мислитель І.Лисяк-Рудницький: «У першу чергу потрібна інтелектуальна чесність, готовність бачити речі такими, якими вони справді є. Але серед нашої громадськості панує протилежний нахил: замикати очі на небажані факти. І так заперечують існування комунізму як української політичної течії. Комунізм, мовляв, виступав тільки як форма чужоземної, російської інтервенції й окупації, а українські комуністи – це просто агенти Москви»⁸.

Насправді комунізм як українська політична течія таки існував. Мало того, саме в руки цієї течії потрапила та «золота акція», завдяки якій більшовикам удалося захопити й зберегти владу в Україні та, можливо, зберегти її в Росії. Щоправда, для цього Кремлеві довелося піти не лише на декларативні, а й на реальні поступки українському національно-визвольному рухові. Ці поступки

⁷ Шаповал М. Шлях визволення: Суспільно-політичні нариси. – Прага, 1923. – С. 7.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Що робити? // Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 446–447.

якраз і дали можливість опанувати цей рух. Важливо зрозуміти, чому з'явився український комунізм? Як в Україні здобула популярність компартійна диктатура, що ховалося під ширмою радянської влади?

Уперше про потребу якнайскорішого переходу до комуністичних перетворень, або, висловлюючись словами самого вождя, до будівництва «держави-комуни», В.Ленін заявив у «Квітневих тезах» (1917 р.). І там же він виклав їх суть: конфіскація всіх поміщицьких маєтків та перетворення їх на радянські господарства «під контролем рад батрацьких депутатів і на громадський рахунок»; націоналізація всіх земель та «господарювання на спільних засадах, а господарювати повинні ради батрацьких депутатів»; запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом продуктів, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк⁹. Для успішного здійснення запланованого В.Ленін уважав за доцільне формалізувати запропоновані зміни. Для цього треба було, на його думку, перейменувати свою партію в комуністичну (відбулося в березні 1918 р.), прийняти нову, комуністичну за змістом, програму (березень 1919 р.), а для поширення комунізму у світі створити новий інтернаціонал – Комуністичний (виник у березні 1919 р.)¹⁰. Однак у 1917 р. запропоновані В.Леніном кроки з будівництва комунізму не могли привабити багатьох прихильників. Відтак незабаром більшовики змінили свою тактику й почали робити акцент на інших гаслах, у тому числі індустріальних та національних.

Модернізаційні принади комунізму

Першими хотілося б виокремити загальні причини популярності комуністичних ідей. Важливу роль зіграла та обставина, що комунізм подавався як вище досягнення західноєвропейської думки, упровадження якого зможе подолати вади капіталізму. Р.Пайпс, відповідаючи на питання «України модерної» про марксизм та його національні різновиди, коротко зауважив: «Я вважаю, що марксизм був незаперечною хворобою, з якого боку не подивитися. Він полонив інтелектуалів, пропонуючи прості відповіді на складні питання, та обманював простих людей, обіцяючи їм утопію»¹¹. Серед об'єктивних причин такого «полону» слід назвати модернізаційну складову комуністичної ідеології – комуністи-більшовики, якщо говорити сучасною термінологією, мали вигляд партії майбутнього переможного індустріалізму, котра всі його переваги збиралася використати на благо суспільства.

У період захоплення та усталення влади втілити у життя свої програмні засади більшовицьке керівництво не мало змоги, хоча спроба зробити це була. Однак часу воно не галяло: широко пропагувалися ідеї майбутнього індустріального суспільства в їх більшовицькому трактуванні. Неідеологічна складова в обґрунтуванні потреби комунізму була універсальною і характерною для всіх прихильників індустріалізму. Американський учений Е.Тоффлер, аналізуючи закономірності й особливості переходу від аграрного («Перша Хвиля») до

⁹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.31. – К., 1973. – С.106–107.

¹⁰ Там само. – С.107.

¹¹ Марксизм як традиція і перспектива. – С.13.

індустріального («Друга Хвиля») суспільства, так визначив притаманну пропагандистам індустріалізму систему поглядів: «У цивілізації Другої Хвилі три ключові концепції – війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу – надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом»¹².

Названі концепції найбільш безпосереднім чином використовувалися Кремлем, унаслідок чого більшовики виглядали як найзатятіші адепти індустріалізму. Згодом більшовицьким вождям удалося настільки міцно пов'язати у свідомості мас комуністичну ідею з перемогою індустріалізму та науковим прогресом, що до цього часу поширеним виправданням комунізму є щось на кшталт «Сталін прийняв країну із сохою, а залишив з атомною бомбою». Ототоженню комунізму та прогресу сприяло й те, що просто на очах відбувалися різкі зміни в повсякденності, які безпосереднім чином впливали на формування картини світу в уявленнях народних мас. У 1920 р. було розроблено план електрифікації Росії ГОЕЛРО (рос. «Государственная комиссия по электрификации России»), який від часу його проголошення слугував не лише виробничим завданням, а також (і, можливо, насамперед) ідеологічним підтвердженням прогресивності комунізму.

Р.Конквест, зауваживши про давнє існування ідеї про можливість побудувати утопію на Землі, відзначав, що її прихильники «у XVIII столітті перейшли на говірку Розуму, а в XIX – на жаргон Науки. Завдяки цим двом останнім ми здобули ілюзію, нібито наше знання людського суспільства наскільки повне, що ми спроможні винайти його заново, у відповідності з отриманими таким чином формулами, і нібито людські справи є, по суті, цілком зрозумілими та керованими»¹³. Іншими словами, марксизм у його комуністичній оболонці став тим наукоподібним обґрунтуванням утопії, який обіцяв швидку побудову нового суспільства й наголошував на тому, що знає, як це зробити. «Наукові» аргументи багатьом здавалися переконливими.

Однією з головних переваг майбутнього світового комунізму вбачалася можливість кинути всі зусилля на боротьбу з природою. Сьогодні ця риса багатьма розглядається як чи не найбільша вада індустріального суспільства взагалі: вона не просто породила екологічні проблеми, а поставила під сумнів існування людства як такого. На той же час це виглядало прогресивно, пафосно та красиво. М.Бухарін в опублікованій 1916 р. праці «Що таке соціалізм?» відзначав: «Соціалізм, якого робітничий клас зможе добитися лише наполегливою працею, знищить класи, зробить зайвою боротьбу між людьми і всі людські сили підуть на боротьбу з ворожими силами природи, на завоювання її»¹⁴. У 1918 р., уже після перейменування РДСРП(б) на РКП(б), той же М.Бухарін так описував переваги комуністичного ладу: «Рід людський не розподілений на ворогуючі табори: він об'єднаний тут спільною працею і спільною боротьбою із зовнішніми силами природи»¹⁵.

¹² Тоффлер Е. Третья волна / З англ. перекл. А.Євса. – К., 2000. – С.95.

¹³ Конквест Р. Роздуми над сімдесятилітнім сторіччям. – К., 2003. – С.20.

¹⁴ Бухарин Н.И. Что такое социализм? // *Его же*. Избранные произведения. – Москва, 1990. – С.38.

¹⁵ Бухарин Н.И. Программа коммунистов (большевиков) // Там же. – С.48.

Майбутній комуністичний лад розглядався як неминучий результат тривалої еволюції людства. Але прискоренню прогресу мали посприяти комуністичні (робітничі) партії. У картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керманічі масам, чітко відображалася та сукупність правил, що її пізніше Е.Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої Хвилі. За твердженням ученого, цей кодекс «складався з шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація¹⁶. Цей кодекс цілковито вписувався в марксизм. Майбутня реалізація названих принципів, іноді навіть у гіперболізованому вигляді, подавалася як один із головних запроєктованих результатів побудови комуністичного суспільства. Уже перші кроки більшовиків після захоплення влади засвідчували їх прихильність цьому кодексу: було змінено відповідно до європейських стандартів календар, модифіковано правопис, заявлено про початок переходу до метричної системи мір та ваги. Додамо також, що до початку 1930-х рр. як реальний у близькій перспективі розглядався варіант переходу російського правопису на латинську абетку.

Не всі події відбувалися за передбачуваним більшовицьким керівництвом сценарієм. Але не доводиться говорити про те, що несподівані обставини змінили заплановані господарські заходи. З одного боку, ключова подія, у сподіваннях на яку і захоплювалася влада в Петрограді та яка для багатьох слугувала виправданням перевороту, – світова революція – так і не відбулася. А з іншого – не існувало якогось плану дій із реально передбачуваними й можливими наслідками ані на випадок здійсненої світової революції, ані, тим більше, на випадок невдачі цих намірів. Це й не дивно, оскільки економістів-практиків серед професійних революціонерів не було, тож подібним плануванням до захоплення влади ніхто не займався. Однак успіхи індустріалізму в Європі, підсилені спі'янінням від наукового марксизму, створювали орієнтири для дій комуністичної влади. Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, укупі з запровадженням указаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в разі підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») таки можна збудувати. Але для якнайшвидшого творення нового суспільства вказані принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення. При цьому не бралася до уваги та обставина, що при переможній стандартизації (і т.д.) соціуму стане неможливим науково-технічний прогрес, оскільки зникне особистість.

Еволюція комуністичної доктрини у сфері національних відносин

Пропаганда модернізаційної суті майбутнього комунізму приваблювала багатьох українських інтелектуалів, які добре розуміли гостру необхідність індустріальних перетворень. Масштабність поставлених завдань та універсальність комуністичної ідеології, за якої радянські республіки виглядали як своєрідні

¹⁶ Тоффлер Е. Третя хвиля. – С.49–60.

першопрохідці прогресивних змін, що їх згодом повторить пролетаріат інших держав, зіграли важливу роль в опануванні Кремлем України. Особливе значення в поширенні комуністичної ідеології мало вирішення на інституційному рівні національного питання, адже у випадку дій, протилежних задекларованим, значною частиною суспільства вони (ці дії) розцінювалися як «помилки місцевих органів», а авторитет більшовицьких верхів і комуністичної ідеології загалом не знижувався.

Характеризуючи ту уявну картину світу, яку більшовицькі ідеологи формували в головах своїх підданих та добровільних прихильників, С.Гантінгтон зазначив: «Слов'янофіли та прихильники вестернізації дискутували, чи Росія може відрізнятись від Заходу і при цьому не бути в порівнянні з ним відсталою. Комунізм блискуче розв'язав цю проблему: Росія зовсім відмінна від Заходу і засадничо протистоїть йому, тому що набагато випередила його. Вона вела перед у пролетарській революції, яка врешті-решт мала охопити цілий світ. Росія втілила собою зовсім не відстале азійське минуле, а прогресивне радянське майбутнє. По суті, революція дала змогу Росії стрибком випередити Захід, відділяючись від нього не тому, що “ви інакші, а ми ніколи не будемо такі, як ви” як наполягали слов'янофіли, а тому, що “ми інакші, а ви врешті-решт станете такими, як ми”, як говорилося в комуністичному інтернаціоналі»¹⁷. Відзначена С.Гантінгтоном ідеологема найширше застосувалася якраз при вирішенні національного питання.

В.Ленін раніше за інших зрозумів потенціал національно-визвольного руху та зробив усе для того, щоби не лише уникнути лобового зіткнення з ним, а й залучити його прихильників на свій бік. Більшовицьке керівництво, незважаючи на свій всеохопний централізм, раніше за представників національно-визвольного руху визнало за Україною право на відокремлення, що було суттю більшовицького гасла про право націй на самовизначення. У 1917 р. більшовицькі керманічі виступали найбільш активними поборниками прав українського народу, називаючи, зокрема, «мінімальними» вимоги українців надати їм автономію, тоді як із боку інших загальноросійських політичних сил ці вимоги наразилися на шквал критики. Після захоплення влади більшовики теж повсюди проголошували, що з Центральною Радою вони борються не тому, що вона українська, а тому, що вона буржуазна. Для такої боротьби було створено радянську УНР. У грудні 1917 р. вперше з'явилося поняття «український більшовик».

Щоправда, на початку 1918 р. червоногвардійські загони під проводом М.Муравйова не демонстрували, м'яко кажучи, національної лояльності. Хто знає, як ситуація розвивалася б далі, але запрошення німців та пропоміщицька політика гетьмана П.Скоропадського врятували більшовизм на рівні концепції. Посилення в Україні симпатій до більшовиків, які були тією силою, що найбільш послідовно боролася з німецькими військами, спонукало В.Леніна заявити, що «завдяки німецькій окупації більшовизм в Україні став до певної міри національним рухом»¹⁸. Виглядало так, що більшовики зберегли єдність

¹⁷ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н.Климчук. – Л., 2006. – С.171.

¹⁸ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – К., 1973. – С.479.

національного і соціального, тоді як українські національні сили запрошенням іноземних військ, що мало наслідком встановлення пропоміщицького гетьманату, таку єдність порушили.

На початку 1919 р. завоювати владу в Україні Кремлеві вдалося без великих зусиль. Але під час опанування території компартійні керівники не враховували ту обставину, що українці бачили в більшовиках насамперед тих, хто реалізовує на практиці народні прагнення. Зокрема, гасло «Вся влада – радам!» розумілося не як підпорядкування Раднаркому, а як надання максимуму влади місцевим радам. Більшовики зробили спробу невідкладно втілити у життя основні засади комунізму. *В умовах «запаморочення від успіхів» зразка весни 1919 р.* компартійні керівники в Україні вважали, що сприяти національно-культурному розвитку українців немає сенсу, оскільки незабаром буде побудовано комунізм з єдиною мовою та культурою. Зокрема, керівник українського радянського уряду Х.Раковський у березні 1919 р. визначив своє ставлення до національного питання такими словами: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, він проходить за класами»¹⁹.

У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад есер-боротьбист В.Еллан-Блакитний запропонував внести до Конституції положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність усіх націй в Україні, відкидаючи всякі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі й ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй шляхом підняття національної культури до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі у соціалістичному будівництві»²⁰. У цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру. Пізніше подібні за змістом гасла стали символом політики коренізації. Але в березні 1919 р. тактика дій у національному питанні бачилася зовсім іншою. У переддень, як тоді вважалося, світової революції подібні загравання з національними почуттями видавалися зайвими. Тому нарком юстиції УСРР О.Хмельницький, який був доповідачем із конституційного питання, відхилив пропозицію В.Еллана-Блакитного. Його відмова була цілковито відвертою й відповідала баченню ситуації переважною більшістю членів ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремоті, то це буде нездорова національна відрижка»²¹. У спрямованих на підтримку української культури кроках більшовицькі керівники УСРР, у відповідності до комуністичної доктрини, убачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалося близькою, не хотілося.

Якщо «нагорі» з ідейних мотивів лише відмовлялися ухвалювати рішення про сприяння розвитку української культури, то на місцях серед компартійної номенклатури було поширене ставлення до української мови та культури

¹⁹ III Всеукраїнський з'їзд рад: Стенографічний звіт: З передмовою В.Затонського. – Х., 1932. – С.78.

²⁰ Там само. – С.204.

²¹ Там само. – С.212.

як буржуазної. Пізніше М.Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (тобто 1919-го – Г.Є.) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»²². Відомий приклад комбрига Червоної армії В.Боженка, який, за свідченням В.Затонського, на прохання дозволити постановку україномовної п'єси відповів так (слова В.Боженка наводяться без змін – Г.Є.): «*Пьесу розришаю* (він до кінця життя не навчився добре володіти російською мовою), *но заприщаю, как на контрреволюционном языке*». Мовляв, грай, але лише російською мовою, а не контрреволюційною»²³. Навіть голова РНК УСРР Х.Раковський мав необережність висловитися за потребу встановлення диктатури російської культури. Тому одним із закликів боротьбистів наприкінці 1919 р. стала теза про потребу «раз і назавжди відмовитись від ідеї "диктатури російської культури", яку проголосив т. Раковський»²⁴.

Різниця між очікуваннями українського суспільства на початку 1919 р. від більшовицької політики і реальним насадженням комунізму була настільки разючою, що в Україні поширилася ідея боротьби «за більшовиків» та «проти комуністів», під час якої українське село виступало однорідною масою. «Більшовики» українцями бачилися як сила, яка бажає втілити у життя народні гасла («Вся влада – місцевим радам!», «Земля – селянам!», національна рівноправність тощо), а комуністи – як сила, що насаджувала антагоністичну цим гаслам «комунію».

Ця боротьба, поряд із соціально-економічним, мала й національне підґрунтя. Під час денікінського наступу в Кремлі усвідомили, що передумовою перемоги в Україні може стати лише розкол українського селянства на ворогуючі табори. Для цього в якихось моментах комуністичного будівництва потрібно було поступитися. Підсумовуючи досвід 1919 р., Х.Раковський у написаних у листопаді «тезах з українського питання» відзначав: «Другою обставиною (після “збройної диктатури куркуля”, яку він назвав першою – Г.Є.), що об'єднує селянство в одну спільну масу та заважає таким чином його розшаруванню, є національне питання»²⁵. Він визнав, що в результаті більшовицької політики в Україні значно посилювався рух за утворення незалежної від Кремля держави і назвав основні «ворожі» сили, які були рушійною силою: «На Україні цей рух опирається на українську інтелігенцію, особливо на Учительську спілку, яка має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, котрий є міцною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо Правобережну»²⁶.

Боротися з рухом за незалежність та розколювати селянство вирішили шляхом поступок у національно-культурній сфері. При цьому, звичайно, усілякі самоорганізовані українські спілки мали бути ліквідовані як «буржуазні».

²² Скрипник М.О. Донбас і Україна // *Його ж.* Статті і промови з національного питання / Упор. І.Кошелівець. – Б.м., 1974. – С.17.

²³ Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР 3 созыва: Сессия 2. – Москва, 1926. – Бюллетень №14. – С.19.

²⁴ Пролетарська боротьба (Житомир). – 1919. – 16 листопада.

²⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.2. – Оп.1. – Д.11782. – Л.3.

²⁶ Там же. – Л.16.

Можливими такі поступки стали насамперед тому, що, на відміну від переважної частини керівників білогвардійського руху, компартійні керманічі не були біологічними шовіністами. На VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р., як слушно відзначив В.Васильєв, «керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але і їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років»²⁷. Таке рішення фактично знімало з української мови звинувачення в «буржуазності». Також акцентувалася увага на потребі сприяти розвитку української культури. Було підтверджено принципове право України на незалежність. У сукупності все назване допомогло «розчинити» у КП(б)У Українську комуністичну партію (боротьбистів).

Аналіз виступів різних діячів на VIII конференції РКП(б), в тому числі й В.Леніна, спонукає до однозначного висновку про те, що ліберальне ставлення до української мови та культури розглядалося у Кремлі як поступка українському національному рухові. Термін «поступка» вживався у значенні «тимчасового послаблення боротьби» проти характерної для цього руху системи поглядів, «відмови від своїх намірів, поглядів і т.ін.» з огляду за несприятливу ситуацію. Це, з одного боку, свідчить про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого – про те, що подібне визнання було лише маскуваням, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція й міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітничка республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму, на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В.Затонський виступив проти вживання цього терміна як синоніма визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначив: «Якщо йдеться про українську мову, то це не поступка». А коріння подібних хибних поглядів убачав у наступному: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії – звичка, котра втолочена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму»²⁸. Але на ці перестороги взагалі ніхто уваги не звернув.

На конференції переміг ленінський підхід. Окрім визнання української мови та культури, при третій спробі опанувати Україну Кремль не лише дозволив, а й наполіг на застосуванні в агітаційно-пропагандистській роботі незалежницької риторики. У резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» відзначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»²⁹. А сам В.Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім» підкреслював: «Незалежність України визнана і

²⁷ Васильєв В.Ю. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2009. – №2. – С.93.

²⁸ Восьма конференція РКП(б). Декабрь 1919 г. – Москва, 1934. – С.103.

²⁹ Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І.Ленін про Україну. – Ч.2: 1917–1922. – К., 1969. – С.359.

ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки) і Російською комуністичною партією більшовиків»³⁰. Щоправда, у тексті названих документів акцент робився на визнанні права українців на власну мову та культуру, про українську державність говорилося лише як можливість, а не реальність.

Навіть неукраїнська за своїм складом Червона армія перед захопленням України отримала публічний наказ голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького, в якому проголошувалося гасло «вільної незалежної радянської України». У наказі також підкреслювалося: «Україна – це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право хазяйнувати на Україні, правити нею та будувати в ній нове життя... Горе тому, хто озброєною рукою заподіє насилля трудівникам українського міста або села... Пам'ятайте твердо: ваше завдання – не підкорення України, а звільнення її»³¹.

Незалежницька риторика була лише однією стороною медалі. Реально статус України як державного утворення в порівнянні з попереднім роком був суттєво знижений. Незважаючи на згадані вище запевнення В.Леніна у визнанні з боку ВЦВК незалежності України, такого офіційного акта на той час не існувало. Натомість у резолюції VII Всеросійського з'їзду рад було відзначено, що він «підтверджує, що нині відносини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР визначаються федеративним зв'язком»³². Єдиною альтернативою федеративному устрою вбачалася повна ліквідація української державності, якої й прагнули компартійні керманічі. Приміром, В.Ленін на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р. у проекті тез ЦК компартії про «політику на Україні» відзначив: «Тимчасовий блок із боротьбистами для утворення центру і до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (рос. «при одновременном приступе к пропаганде» – Г.С.) повного злиття з Р[осійською] С[оціалістичною] Ф[едеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що – самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], у тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»³³. А в матеріалах до II конгресу Комінтерну, підготовлених на початку червня 1920 р., В.Ленін власне бачення майбутніх взаємин РСФРР із радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання – як форма переходу до повної єдності»³⁴.

Отже, наміри та дії Кремля суперечили незалежницькій риторичі. Але в умовах управлінського хаосу першої половини 1920 р. розбіжності між гаслами та реальним курсом не надто кидалися в очі. Маскуванню сприяло повновлення 19 лютого 1920 р. діяльності РНК УСРР та Президії ВУЦВК. У листі до М.Крестинського та В.Леніна Х.Раковський так визначив мотиви цього рішення: «Окрім міркувань підняття авторитету уряду малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка відіграла деяку роль у виступах у Київській

³⁰ Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Там само. – С.404.

³¹ Пролетарська боротьба. – 1919. – 6 грудня.

³² Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–XI.1920. – Москва, 1920. – С.12.

³³ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. – Москва, 1999. – С.306.

³⁴ В.І.Ленін про Україну. – Ч.2: 1917–1922. – С.461.

губернії, що начебто УСРР ліквідується»³⁵. Щоправда, із тенденціями заборон використання української мови справді велася боротьба, до якої підключилися навіть В.Ленін та Й.Сталін. А Х.Раковський невдовзі після відновлення діяльності РНК УСРР привселюдно наголошував: «Радянська влада, будучи справжньою владою робітників та селянських мас, цим самим виключає будь-яке насилля, будь-яку русифікацію. Ми бажаємо, щоб українська мова стала домінуючою в Україні»³⁶.

Однак названих «поступок» та обіцянок виявилось замало. «Наскоком» комунізм побудувати не вдавалося. Практика комуністичного будівництва в УСРР та міжнародні обставини ще до відмови від комуністичного штурму змусили Кремль замість планованої раніше швидкої відмови від «поступок» суттєво розширити їх перелік та зміст. Наприкінці 1920 р. було укладено «союзний робітничо-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою», в якому Кремль, нарешті, формально визнав незалежність радянської України та надав їй більше прав в економічному управлінні. А вже в березні 1921 р. було вирішено на деякий час відкласти впровадження комунізму (оголосивши неп), а поки що зосередитись на підготовці ґрунту для майбутнього комуністичного штурму.

Із цього часу ключовою тезою комуністичної пропаганди в Україні стала вже не потреба централізації та прискорення світової революції, як це було в 1919 р., а теза про те, що «радянська влада для України спеціально щасливо збігається з національними її інтересами. Україна, як державна одиниця, може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише у союзі з іншими радянськими республіками, зокрема з радянською Росією»³⁷. Іншими словами, відбулася радикальна зміна парадигми. Вона була вимушеною й віддаляла реалізацію такого бажаного «злиття націй», але дала результат. У боротьбі за владу в Росії, як і в Україні, програли саме білогвардійці, тобто ті сили, які не хотіли визнавати прав українського народу. Таким чином, не українська нація з'явилася завдяки комуністам-більшовикам, а комуністи перемогли завдяки тому, що усвідомили той факт, що українці є окремим народом із власними мовою та культурою. Своєю чергою, визнання національно-культурних прав українського народу допомогло компартії у здійсненні модернізації.

Місце національно-культурної політики в комуністичній модернізації. Загальні принципи

Для втілення принципів індустріалізму компартійній владі потрібно було взяти під контроль національно-культурне життя та відповідним чином видозмінити психологію мас. Разом з іншими заходами цьому слугувала й запроваджена в 1923 р. політика коренізації. Головний її зміст полягав у сприянні вивченню та пропаганді комуністичних ідей рідною для

³⁵ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.Р-130. – Оп.4. – Д.505. – Л.26.

³⁶ Раковский Х.Г. Государственные отношения России и Украины // Коммунист (Харьков). – 1920. – 27 февраля.

³⁷ Раковский Х.Г. Пять лет украинской советской власти. – Х., 1923. – С.15.

народу (в Україні – насамперед українською) мовою. Л.Троцький у виступі на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У так пояснював делегатам необхідність цієї політики: «Коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, то ми можемо штовхнути його в другу петлюрівщину. А друга петлюрівщина була б в цей новий період, коли все є плановим, теж “плановою”. Ця друга петлюрівщина мала би план у культурному відношенні в школі і в усіх галузях. Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури»³⁸.

Ззовні політика коренізації мала певні ознаки (і багатьма так сприймалася) сприяння розвитку пригнічених раніше культур. Реально все обмежувалося намірами активного використання в комуністичному будівництві мови неросійських народів та широкого залучення до цього процесу місцевих кадрів. Ураховуючи стратегічну мету комунізму в націєтворенні – єдина мова, єдина культура, усе централізовано, уніфіковано та стандартизовано, від якої жодним чином не відмовлялися, можна зробити висновок, що політика коренізації мала сприяти поширенню на українській мові ідеї про необхідність знищення національних та мовних відмінностей. В умовах СРСР така політика згодом цілком логічно призвела до ідеї про необхідність «наближення» української мови до російської з метою їх подальшого «злиття».

Л.Троцький у 1923 р. визнавав, що «було б легше будувати соціалізм, якби не було [...] різноманітності мов національних культур»³⁹. Однак у Кремлі добре розуміли, що прямолінійна пропаганда ідеї «злиття націй» призводить до зворотного результату. Відтак головною небезпекою в національному питанні було задекларовано великодержавний шовінізм, але не як такий узагалі, а як живлюще джерело для «місцевого націоналізму». Зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: «Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів із місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму місцевого – Г.Є.), утруднюючи боротьбу з ним»⁴⁰.

Національно-культурну політику не можна розглядати як якусь самоціль. Вона займала належне і, можливо, головне місце в радянській модернізації суспільства. Тісний взаємозв'язок національно-культурної політики та модернізації слушно відзначила російська дослідниця Т.Красовицька, яка ґрунтовно дослідила це питання на прикладі національних меншин у РСФРР: «Головною метою національно-культурної політики радянської влади, в яких би формулах чи гаслах вона не відображалась, був модернізаційний прорив країни,

³⁸ Троцький Л. Про національне питання. З промови на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові // Національна політика радянської влади. Збірка з передмовою Х.Раковського. – Х., 1923. – С.10. У виданій у Москві книзі Л.Троцького ці слова звучали дещо по-іншому: «А друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою та небезпечною» (див.: Троцький Л. Задачі XII съезда РКП. – Москва, 1923. – С.39).

³⁹ Троцький Л. Мисли о партии // *Его же*. Задачі XII съезда РКП. – С.68.

⁴⁰ Національні процеси в Україні: історія й сучасність: Док. й мат.: Довідник: У 2 ч. – Ч.2. – К., 1997. – С.31.

необхідність зайняти належне місце в ряду високо розвинутих країн (держав)»⁴¹. Застосовуючи це твердження щодо українських реалій, слід зробити висновок, що загравання більшовицьких керманічів із лояльною до радянської влади українською інтелігенцією зумовлювалося не стільки її впливом на українське селянство, скільки нагальною потребою використати цю найосвіченішу верству українського суспільства для стрімкого та якісного підвищення культурно-освітнього рівня народних мас. Політикою коренізації влада вбивала двох зайців: підвищувала свій авторитет серед місцевого населення й прискореними темпами створювала передумови для переходу до індустріального суспільства. Причому, на наш погляд, будь-який переможець громадянських та національно-визвольних воєн, що вирували на території колишньої Російської імперії й, зокрема, в Україні у 1917–1920-х рр., повинен був би проводити подібну національно-культурну політику, інакше будь-які сподівання стрімко підвищити економічний потенціал країни були б марні.

Однак політика коренізації, насамперед її мовно-освітня частина, потребувала теоретичного обґрунтування. В очах значної частини adeptів комунізму вона виглядала як крок назад: уважалося, що в комуністичному суспільстві, побудова якого проголошувалося поточним завданням, не може бути місця національним відмінностям. Тому в 1920-х рр. компартійна верхівка оголосила, що «злиття націй» – це не одномоментний акт. Навпаки, у перший період комуністичного будівництва, за словами Й.Сталіна, «партія підтримує й буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй»⁴². У листі до В.Касаткіна, який був написаний у лютому 1929 р., Й.Сталін так визначив завдання партії в національній політиці: «Розквіт культур (і мов) у період диктатури пролетаріату з метою підготовки умов для відмирання та злиття їх в одну національну культуру (і відповідно й одну спільну мову) в період перемоги соціалізму в усьому світі»⁴³. Відповідаючи комуністам, які не розуміли тактики «сприяння» розвитку національних культур і вважали, що вона шкодить кінцевій меті, Й.Сталін у своїй праці «Національне питання і лєнінізм», написаній у березні 1929 р., назвав три етапи процесу «злиття націй». На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна була виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після «перемоги соціалізму» у світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові⁴⁴. Щоправда, об'єктивні ознаки, за якими можна було визначити закінчення одного етапу і потребу переходу до іншого, визначено не було. Ця періодизація була ще раз обґрунтована у заключному слові Й.Сталіна з політичної доповіді ЦК на XVI з'їзді ВКП(б)⁴⁵.

⁴¹ Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. – Москва, 1998. – С.3.

⁴² Сталін Й.В. Твори. – Т.11. – К., 1949. – С.352.

⁴³ Письмо И.В.Сталина В.Я.Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса // ЦК РКП(б) и национальный вопрос. – Кн.1: 1918–1933. – Москва, 2005. – С.614.

⁴⁴ Сталін Й.В. Твори. – С.346–347.

⁴⁵ Там само. – Т.13. – К., 1951. – С.7.

У процитованих працях 1929 р. була одна обмовка, яка точно виявила справжнє бачення «батьком народів» державного статусу національних республік і яка вже не повторювалася в 1930 р. Відповідаючи на пропозицію включити до переліку ознак нації наявність державності, Й.Сталін категорично не погодився, оскільки тоді б «усі гноблені нації, позбавлені самостійної державності, довелося б виключити з розряду націй... Більше того. При Вашій схемі довелося б доводити, що [...] українці представляли націю при старому гетьмані, потім, в епоху царизму, вони перестали бути нацією, потім, після Жовтневої революції, вони, відокремившись тимчасово від РСФРР, знову стали нацією, і, нарешті, після об'єднання Української Радянської Республіки з іншими радянським республіками в єдину союзну державу, українці знову перестали бути нацією»⁴⁶. Указуючи на цей приклад, секретар КП Узбекистану А.Ікрамов у листі до Й.Сталіна від 9 квітня 1929 р. зауважував: «Цим самим може скластися враження, що Ви як би заперечуєте факт існування України як держави і як би ставите знак рівності між державним становищем України при царизмі, “коли вони перестали бути нацією”, і зараз, коли в результаті об'єднання з іншими союзними республіками “знову перестали бути нацією”. Така постановка питання може бути витлумачена як заперечення Вами факту державної оформленості України»⁴⁷. І справді, якщо звернутися до тієї риторики, якою обумовлювалася необхідність входження України до СРСР та й подальшу пропагандистську роботу, то тема збереження української державності й навіть незалежності займала там важливе місце. П.Любченко ще в 1937 р. публічно позиціонував себе як керівника незалежної держави, який вдячний за допомогу в завоюванні цієї незалежності «великому російському народу», а творцями цієї незалежності називав В.Леніна та Й.Сталіна⁴⁸. Таке бачення, як видно з обмовки Й.Сталіна, прямо суперечило поглядам Кремля.

Російський дослідник В.Красильщиков ту модель модернізації, яка складалася у СРСР, називав імперською, основний принцип якої – оновлення заради збереження імперії⁴⁹. Цей принцип мав безпосереднє відображення в більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичної змістом» культури. Урахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титульних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б пододало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку зростання національної самосвідомості та більш стрімкого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва.

Унаслідок багатонаціональності країни реальні потреби модернізації у СРСР нерідко суперечили комуністично-імперській ідеології. Після остаточного провалу сподівань на світову революцію під час кризи 1929–1932 рр. комунізм у

⁴⁶ Письмо И.В.Сталина В.Я.Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса. – С.612.

⁴⁷ РГАСПИ. – Ф.559. – Оп.11. – Д.737. – Л.86.

⁴⁸ Любченко П.П. Про проект конституції УРСР // Більшовик України. – 1937. – №1. – С.74.

⁴⁹ Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – Москва, 1998. – С.22, 28, 52.

СРСР почав перероджуватися з «інтернаціонального» (всесвітня республіка рад) на російський (націонал-більшовизм). Звернення до національних почуттів, як свідчив приклад націонал-соціалістичної Німеччини, могло принести дивіденди набагато швидше, ніж пропаганда «пролетарської єдності», міф про яку потрібно було ще довго популяризувати. Тому методи здійснення більшовицької політики було скориговано й основою для зміни курсу стало розуміння того, що саме російський народ є державотворчим у СРСР. Було вирішено максимально можливо (але з певними пересторогами, щоб не викликати значних відцентрових тенденцій у неросійських регіонах) використати російські національні цінності. Саме посткризові роки американський дослідник Д.Бранденбергер називає початком практики сталінського націонал-більшовизму. Однак він цілком слушно зауважує: «Російська національна система образів була обрана завдяки її мобілізаційному потенціалу, а не тому, що вона дарувала особливу політичну самосвідомість російській нації»⁵⁰.

Звичайно, найбільш органічним (хоча, можливо, і далеко не оптимальним) такий курс був для росіян. З огляду на те, що модерна нація формується саме в добу переходу до індустріального суспільства, незаперечним видається загальний висновок Д.Бранденбергера про те, що нинішню російську національну свідомість, усі її головні риси було сформовано розпочатим у 1930-х рр. сталінським націонал-більшовицьким курсом. Насамперед це стосується культів Олександра Невського, О.Суворова та Петра I, активне формування яких розпочалося ще до війни з Німеччиною, та головного сьогоdnішнього культу – «Великої Перемоги у Великій Вітчизняній війні». В Україні внаслідок неорганічності більшості названих культів узгоджених з усім суспільством цінностей сформовано не було. Разом із наявною практикою заміни християнської релігійної свідомості комуністичною та ігноруванням характерних для українців цінностей економічного відтворення це зумовило стагнацію українського націєтворення, але не спричинило (і не могло спричинити з огляду на короткий історичний період) появу анонсованої Кремлем нової спільноти людей, яка була б здатна до саморозвитку.

Під час другого комуністичного штурму (1929–1932 рр.) політика коренізації пережила свій апогей. Зокрема, як в УСРР, так і серед українців РСФРР було посилено процеси мовної та кадрової українізації. У Кремлі сподівалися на те, що так само, як лібералізація національно-культурної політики у другий рік першого комуністичного штурму (1920-й) в Україні допомогла утвердитися комуністичній владі, так і посилення українізації на початку нового штурму допоможе здійснити комуністичні соціально-економічні реформи. Частково такі сподівання виправдалися – спротив колективізації був дійсно послаблений. Однак позитивного сприйняття основною масою українців пропонуваного Кремлем соціально-економічних засад організації праці на селі досягнуто не було. За великим рахунком, українців не вдалося втягнути в орбіту комуністичного впливу, і саме ті регіони, де вони становили більшість, виявили найбільший, хоча й переважно пасивний, спротив комуністичним засадам організації праці.

⁵⁰ Бранденбергер Д.Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956 гг.). – Санкт-Петербург, 2009. – С.305.

Особливості 1930-х рр.

Щоби зрозуміти вплив комунізму на українське націєтворення в 1930-х рр. та його зв'язок із модернізацією, слід порівняти ставлення до українців в УСРР та РСФРР. Мета політики українізації в районах компактного проживання українців у Росії мала суттєві відмінності від реалій УСРР. У Росії вона була спрямована на виконання лише одного завдання – своєрідну легітимацію соціально-економічної політики на селі, завоювання певного ступеня довіри українського селянства. Основне завдання національно-культурної політики – модернізаційний прорив, – серед української діаспори було не таким актуальним, оскільки райони компактного проживання українців у РСФРР були сільськогосподарськими і там не планувалося великого індустріального будівництва. Тому після того, як було подолано небезпеку збройного спротиву колективізації, мовна українізація в районах компактного проживання українців припинилася: надалі сприяти розвитку української мови та освіти більше не було практичної потреби. 14 та 15 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанови, за якими все діловодство та освіта в районах компактного приживання українців у РСФРР переводилися на російську мову⁵¹. Фактично українську у цих регіонах було визнано буржуазним пережитком, з яким, звичайно, потрібно нещадно боротися.

Слід відзначити, що, на відміну від рішення про запровадження політики українізації, жодного теоретичного обґрунтування її скасування не існувало. Однак практичний сенс у цих постановах усе-таки був. Політика українізації не стала, та й не могла стати, з огляду на менталітет українців, засобом радянізації селянства. Можна сказати так: під час колективізації більшовики, сприяючи в культурно-освітній сфері українізації, фактично здійснювали російщення у соціально-економічній сфері, намагаючись уніфікувати економічні основи життя українців та росіян переважно за російським зразком. У російській історіографії нині розповсюджена думка про те, що колективізація значно більше відповідала колективним уявленням російського суспільства, аніж столипінська реформа. У випадку з українцями все навпаки. Та коли така суперечність між соціально-економічною та культурною політикою постала як проблема, яку потрібно невідкладно вирішити, перевагу, звичайно, було віддано потребам економічним.

Під час колективізації сталінське керівництво ще раз переконалося, що незважаючи на ряд суттєвих поступок націоналам, саме росіяни найбільш прихильно ставилися до більшовицького режиму. І коли в умовах міцніючого тоталітаризму постала необхідність подальшої уніфікації радянського суспільства, влада дійшла висновку, що найбезпечніше буде взяти за основу найчисельніший та найбільш лояльний до неї етнос – росіян, аніж винаходити щось абсолютно нове, що в однаковій мірі не задовольняло б усі народи

⁵¹ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.291–294; Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про українізацію в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО та інших районах СРСР» // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С.480.

СРСР. І у цьому сенсі російщення української діаспори стало своєрідним пробним камінцем, кинувши який, сталінське керівництво спостерігало за реакцією суспільства та набиралося досвіду на цій новій стежі.

У другій половині 1930-х рр. еволюціонувало поняття «інтернаціоналізм». Промовистим є погляд на національно-культурну політику С.Косіора, що його він висловив у 1937 р. в розмові зі своїм помічником О.Косиновим: «Сучасні наші завдання полягають у тому, щоб забезпечити розквіт національних культур не взагалі, а саме таких національних культур, які б несли у собі постійну тенденцію зближення та єдності національного й інтернаціонального. Без цього гасло розквіту національної культури соціалістичної нації є глибоко реакційне гасло, що тягне нас не вперед, а назад до капіталізму»⁵². Таким чином визнавалося, що термін «національний» ставав синонімом поняття «капіталістичний», а розквіт націй «узагалі», без «зближення національних культур», уважався ворожим самій суті комунізму, кінцевою метою якого завжди залишалося «злиття націй». Інтернаціоналізм у межах СРСР починає розумітися як прилучення до досягнень «старшого брата», «великого російського народу», – ці визначення з'явилися у 1937–1938 рр.

Характерний приклад трактування попередньої національної політики стосовно нетитульних (тобто таких, які проживали не на території однойменної союзної або автономної республіки, автономного округу або області) нацменшин наводить О.Вдовін. Так, один з єврейських письменників, відзначаючи завдання політики коренізації, зауважував: «Єврейська культура була потрібна, як потрібна була й література всіх національних меншин, для того, щоби до відомого періоду підготувати маси на їх рідній мові до асиміляції»⁵³. Така ж доля мала чекати на наступному етапі й титульні етноси. Але модернізаційні потреби держави та необхідність вираховування настроїв суспільства, особливо напередодні війни, зумовили вже наприкінці 1938 р. послаблення асиміляційних процесів. У післявоєнні роки зигзаги в національній політиці продовжилися, але амплітуда їх коливань у бік урахування національних особливостей дедалі зменшувалася.

Висновки

Підіб'ємо підсумки. Однією з основних причин успішності комуністичної партії в Україні стало публічне визнання її керманічами українського націєтворення як об'єктивного факту й важливої ознаки індустріального суспільства. Звичайно, це зовсім не означало позитивного ставлення до такого націєтворення, але формальне визнання та використання національного чинника зумовило перемогу більшовиків у протистоянні з іншими загальноросійськими силами у 1917–1920 рр. Політика коренізації сприяла пришвидшенню модернізаційних процесів. Здійснювана одночасно соціально-економічна політика не просто ігнорувала національні відмінності, а була

⁵² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.634. – Арк.92.

⁵³ Вдовин А.И. «Российская нация». Национально-политические проблемы XX века. – Москва, 1995. – С.111.

спрямована на їх ліквідацію. У комуністичному майбутньому, яке й будували компартійні керманічі, незважаючи на всякого роду «поступки», не вбачалося місця для національного розмаїття. Національна за формою освіта та культура використовувалася Кремлем для якомога глибшої уніфікації та стандартизації економічних засад існування радянського суспільства. В УСРР від самого початку існування радянської влади велася нещадна боротьба з будь-якими спробами українців самоорганізуватися.

Поступки в національно-культурній сфері допомогли Кремлеві ліквідувати такі організації, як Всеукраїнська учительства спілка, «Просвіта», український кооперативний рух тощо. У результаті цього (і на відміну від Західної України) було відрізано шляхи формування української модерної нації на органічних для українського народу соціально-економічних засадах. Це мало негативні наслідки як узагалі для українського націєтворення, так і, зокрема, для формування здатного до саморозвитку суспільства в радянській Україні. У другій половині 1930-х рр. комунізм у СРСР почав активно засвоювати та втілювати у життя російський націонал-більшовизм. Однак спроба прискореного російщення в УСРР, яку було здійснено наприкінці 1937 – у 1938 рр., не дала бажаних результатів і компартійна влада частково відступила з тим, щоб у майбутньому періодично здійснювати спроби денаціоналізації України.

The article analyzes the problem of the formation of Ukrainian nation in Soviet Ukraine in the interwar period. Author stresses on the differences between slogans and programmatic foundations of the Communist Party of practice of its leaders. He explains this practice, marking the modernized component of Kremlin policy as one of the factors of communism success and the significant factor of nation formation. Particular attention is drawn to the radical change in the attitude of the Bolshevik center to Ukraine that was defined in the first time in 1920th. Reviewed in exemplification of the Ukrainian diaspora of The RSFSR the attitude of the Kremlin to the "Ukrainian question" on condition, when Ukrainian did not constitute a titular nation.

